

спољашњем ограничава њихову сопствену вољу, али само у оним радњама које се и других људи тичу.

У колико неко чини оно, што другима шкоди, у толико треба тај случај да се казни, било сад законом или где законите казне немају успеха, онда општим неодобравањем. Људи се могу принудити и на такве радње, које су другима непосредно од користи, такви су случајеви кад се неко принуди да пред судом сведочи, да праведно учествује у општој одбрани или у некој другој општој радњи, која је од преке потребе за напредак друштва, чију заштиту уживамо. Људи се могу принудити и неким извесним приватним добротинствима, као на пример да спасу свом ближњем живот или да одбране нејаке од насиља. То су све ствари, које, ако се неучине, друштво то с правом казни, у толико пре што је свако дужан чинити. Може се неке шкодити, не само тиме, што му се нешто учини, већ и ако се пропусти прилика, па му се нешто не учини; и у једном и у другом случају право је, да су људи одговорни за штету. Али треба бити више на опрезу када се неко присиљава да нешто не пропусти. Одговорност за зло које се другом чини, то је правило – одговорност ради тога, што се то зло није предупредило, то је тако редак изузетак. Али ипак има много важнијих случајева, који доста јасно правдају овај изузетак. Тако је свако де јуре одговоран у свим оним својим спољашњим односима, који се тичу ствари других људи прво тим људима, а по потреби друштву као њиховом заштитнику. Има често добрих разлога, да се човек не повлачи на одговорност, али ови разлози морају потицати из нарочите целисходности тог случаја. То бива прво с тога, што је задатак често такав, да ће га човек по свој прилици боље решити, ако му се он остави на слободну сопствену увуђавност, него кад га друштво хоће својим путем да надзире; или с тога, што су незгоде које би поникле из надзора веће, но што би биле оне, које би се надзором отстраниле. Где има таквих разлога који не допуштају присиљавати људе на одговорност, ту ваља да се нађе као судија, сама савест онога који ради, па она да брани корист оних који немају одбрану, и то тим строжије, што се у овом случају не може тражити да ко одговара пред земаљским судом. Али има једно поље у животу рада, на ком друштво, за разлику од појединца, ако у опште има, оно има само посредних интереса, а то је, скуп свих оних радњи које се тичу само онога, који је и покренуо, или кад се већ тичу и других људи, оно се тичу само са њиховим слободном, намерном и поштено добијеном вољом и учешћем. Кад рекох, да се те радње тичу само онога који је и покреће, то мислим да се оне тичу прво и непосредно њега; јер оно што се само њега тиче може се тичати и других. Приговоре које би се могли поставити, испитаћемо мало ниже.

Тако се дакле обележава делокруг човечанске слободе. Он обухвата прво унутрашњу свест, захтева дакле слободу савести у најширем смислу, слободу мисли и чувства, безусловну слободу мњења и осећаје о свим стварима, практичним или шпекулативним, научним, моралним или богословским.

Слобода, да човек своје мисли објављује и у јавност износи, чини се као да спада под друго начело, јер се рачуна као радња појединог човека, која се и других људи тиче; но будући да је она готово исто тако важна, као слобода мишљења и што се заснива на истим разлозима, то се она не да практично одвојити од ње. Даље обухвата начело: слободу да свако може уживати и тежити; да може живети по својој вољи, како му се највише свиђа, и на свој рачун, ма шта из свега тога испало; да му његови ближњи не смеју сметати у томе,